

MƏQALƏ

Xuraman Hümətova

Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya elmləri doktoru, dosent

hummatovax@mail.ru

93*1 (16) 2020*

Xuraman Hümətova. Şeyx Qalibin «Hüsn və Eşq» əsərində
eşqin təsəvvüfi seyri

Şeyx Qalibin «Hüsn və Eşq» əsərində eşqin təsəvvüfi seyri

XVIII əsr türk ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi, böyük sufi şair və mütəfəkkir Şeyx Qalib (1757-1799) özündən sonra təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafını dərinləşdirən və ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirən bir əsər qoyub getmişdir. «Hüsn və Eşq» məsnəvisi şairin fəlsəfi dünyagörüşünün mahiyyətini əks etdirən alleqorik bir əsərdir. Ziya Paşa dövrün «yeganə şairi»¹¹⁴ saydığı Qalibin sırf «Hüsn və Eşq» üçün cahana gəldiyini düşünürdü. Çox az bir ömür sürən Şeyx Qalib bir müddət Sultan III Səlimin sarayı ilə bağlı olmuş, Osmanlı sarayının gözəl xanımlarından biri olan Beyhan Sultan ilə aralarında bir «hüsn-eşq macərəsi»¹¹⁵ yaşamışdır.

Onun 2101 beytdən ibarət olan «Hüsn və Eşq» əsəri alleqorik tərzdə, məsnəvi şəkildə yazılmışdır. Əsər sırf «məcaz həqiqətin körpüsüdür» ideyası üzərində qurulub. Müəllif o dövr gerçəkliyini irfani rəmz və simvollarla ətraflı şəkildə əks etdirmiş, yeri gəldikcə idealla varlıq arasındakı ziddiyyətlərin mahiyyətini açıb göstərə bilmişdir. Şairin qələmə aldığı əsərin mərkəzində özünün yaradıcı subyektini dayanır. İstər təsəvvüf dünyagörüşü, istərsə də başqa dünyagörüşlər poemaya Şeyx Qalibin yaradıcı düşüncə süzgəcindən keçməklə daxil olur. Demək, təsəvvüf mütəfəkkir Qalibin yaradıcılığında onun subyektiv düşüncəsinin materialına çevrilir. Və bu yolla

114 Qalib.Ş. Hazırlayanlar: Orhan Okay və Hüseyin Ayan. İstanbul. 2000. səh.388

115 İslam Ansklopedisi. Ankara 1980. Səh. 950

da şair öz hiss və düşüncələrini sözə çevirərək oxuculara çatdırır. Bu əsər haqqında A.Gölpınarlı yazır: “Ədəbiyyatda “Hüsn və Eşq” kimi bir əsərə rast gələ bilmərik, bu baxımdan, şairin özünün də dediyi kimi o “qiymətli xəzinəni Qalib açmış və tükətməmişdir”.¹¹⁶ Şeyx Qalibin məsnəvisi dövrün həqiqətlərini gerçəkləşdirən bir materialın əksidir.

“Hüsn və Eşq” məsnəvisi klassik şeir ənənəsinə uyğun olaraq ənənəvi başlıqlarla -Tovhid, Nət, Münacat kimi kiçik bölmələrlə başlayır. Bundan sonra əsərin əsas hissəsi - giriş gəlir. Hər bir hissədə yarımbaşlıqlara uyğun olaraq əhvalatlardan söz açılır. Poemada ərəb-fars tərkibli izafətlərdən istifadə məsnəvinin dilinə ağırlıq gətirir.

Əsərdəki əhvalatlar bir ərəb qəbiləsində baş verir. Bir gün bu diyarda Eşq adlı bir oğlan, Hüsn adlı bir qız dünyaya gəlir.

Hüsn eylədilər o doxtərə ad,
Fərzəndi gözünə Eşqi naşad.¹¹⁷

Yenicə doğulan uşaqları qəbilə əhli bir-birinə nişanlayır. Gənclər məktəb yaşlarına çatdıqları zaman “hünər təhsil” etmək üçün “məktəbi-ədəbə” yollanırlar. Bütün əhvalatlar da bundan sonra başlayır. Şair məktəbdə oxuyan sevgililəri “dü zəbanü yek dil”, “iki şəmi-kafur”, “bir surətə girdi iki mənə”, “ bir şaxdə iki qonçeyi-dil”, “ayinəyə girdi əksi əkiz” , “hurü qılman” kimi sözlərlə bədii təsvirini verərək, onların bir-birinə çox yaraşmasını obrazlı ifadələrlə oxuculara təqdim edir. Məktəbi-ədəbdə Molla Cünündan dərslər alan Hüsn Eşqin camalını görünəndə ona bir könüldən min könülə aşiq olur.

Bər-hökmi qəzaya nə müvafiq,
Hüsn oldu cəməli-Eşqə aşiq.
Min can ilə Hüsni-aləməra,
Çün oldu o Yusifə Züleyxa. (113).

Əsərin məzmunundan məlum olur ki, gənclər bir-birini görərkən ilk öncə Hüsn Eşqə aşiq olur. Hüsn Hüsni-mütləqin (mütləq gözəlliyin - Allahın) simvoludur. Ədəbiyyatda gözəllik simvolu kimi həmişə Yusif peyğəmbərə təşbeh edilir. Hüsnün Eşqə ilk aşiq olmasını şair Züleyxanın Yusifə aşiq olmasına bənzədir. Qurani-Kərimdə belə bir ayə var “Allah onları sevər, onlar da Allahı”.¹¹⁸ Bir-birini görüb aşiq olan cavanların qəlbinə sevgi qığılcımları düşür və gənclər məhəbbət diyarının əsirinə çevrilirlər. Bildiyimiz kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında sevgi, məhəbbət aşiqin könlündə qərar tutur. Aşiqin məhəbbət diyarında başına gələn bəlalar, qarşısına çıxan çətinliklər, onları dəf edərək sevgilisinə qovuşmaq üçün apardığı mübarizələr və bu yolda çəkdiyi əziyyətlər ilə yaşam halı, onu irfan əhli ilə eyniləşdirir. Sufinin fənafillah halına yetişmək, həqqi-mütləqə qovuşmaq üçün müxtəlif çətinliklərlə rastlaşır və onları dəf etməkdən ötrü müxtəlif məqamlardan keçərək, mərifət əhlinə, hal əhlinə çevrilir. Son anda fənaya qovuşub, həqqi mütləqə yetişir və bununla da o, öz əvvəlki halından çıxaraq, başqa bir yolun yolçusu olur.

116 Gölpınarlı. A. Şeyh Gəlib Divanından seçmələr. M.E.B. Yayınları, İstanbul. 1971. səh.112

117 Hüsn və Aş k. Nəşrə hazırlayanlar: Orhan Okay – Hüseyin Ayan. İstanbul. 2005. s.96

118 Bünyatov. Z və Məmmədəliyev. V. Qurani-Kərim. Bakı. Azərənəşr. 1992. Səh.96.

Əsər başdan –başa təsəvvüf fəlsəfəsi üzərində qurulub. Hər bir ifadənin təsəvvüfi anlamının, şərhinin verilməsinə ehtiyacın olduğunu görürük. Əsərdə könül evindən gənclərin böyük yolçuluğu başlayır. Eşq Qeyrətin köməyi ilə Hüsni almaq üçün onun qəbiləsinə gedir. Qəbilə böyükləri onu Qəlb qalası deyilən bir diyardan kimyanı əldə etdikdən sonra Hüsni ona verəcəklərinə söz verirlər.

Allah muin olub keçərsin,
Qəlb şəhərinin abını içərsin.

Qıl andaki kimyanı hasıl,
Gəl bunda ol iştə Hüsne vasıl (259).

Ən çox Eşqin sınaqları, iztirabları, qarşısına çıxan çətinlikləri dəf etməsi, nəfsini yenməsi kimi göstərdiyi fədakarlıqlar onun dözümlünün ifadəsi kimi təqdim olunur. Bu yol sufinin təriqət yoluna girməsinə bənzəyir. Təriqətə girən hal əhli də çətinliklərlə qarşılaşır, bu yolda ona bir yolgöstərən mürşidin, şeyxin başçılıq etməsinin vacib olduğu kimi, Eşqə də bu yolda istiqamət verən hal əhli-müəllimi Molla Cünun olur. Burada Molla Cünun seyri-sülük zamanı mürşidin rolunu oynayır. Təsəvvüfdə seyr - yolçuluq, sülük bir yola girmə, bir təriqətə bağlanma anlamını ifadə edir. Daha dolğun elmi anlamı isə vəhdəti-vücuda inancına görə mütləq varlığa qovuşmaq, ona yaxınlaşmaq kimi mənanı özündə daşımaqdadır. Bu qovuşma anı salikin özünü bilməsidir. Mürşidin tapşırıqlarına sözsüz-filansız əməl edən salik kimi Eşq də Molla Cünunun itaətində durur.

Əsərdən bildiyimiz kimi, Hüsni Eşqə vurğundur, ancaq o, sevgisini bildirməkdə acizdir. Onun məhəbbətini şair məcazi yollarla bəyan edir.

Hüsniün sözü ülfəti məhəbbət,
Eşqin işi heyvət içrə heyvət.

Surətdə cənabi Eşq xamuş,
Girdab kimi mühit edər nuş (116).

Hüsni və Eşq “Mənalər aləmi”ni gəzməyə başlayır. Bu mənalər aləmi maddi dünya kimi dəyərləndirilir. Bura cənnətə bənzər yerdir ki, onun təsvirini şair obrazlı ifadələrlə belə verir.

Nüzhətgahi-Mani öylə bir yer
Kim abi bənövşə xaki ənbər.

Ol bağı-behişt o xaki-xürrəm,
Xak idi və leyk xaki-Adəm (151).

Sevgililər bu bağda gəzərkən hər şeydən xəbərdar olan “məhiyyəti hüsni eşqə arif, xasiyyəti gərmü sərdə vaqif” bir adama rast gəlirlər. Bu xeyirxah insan Süxəndir ki, (söz) sonradan gənclərin həyatında önəmli rol oynadığını görürük.

Əsərdəki hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə çatdığı məqamlardan biri Heyrətin ortaya çıxması ilə bağlıdır. Seyri-sülük zamanı öz daxilindəki nəfsinə qalib gəlmək, maddi varlıqdan uzaqlaşmaq kimi bir imtahan Eşqin qarşısında durur. Fəna halına

yetmək istəyən irfan əhlinə nəfsin törətdiyi bəlalər mane olduğu kimi, burada da Heyrət iki sevən aşiqin yolunda dayanan əngəl rolunu oynayır.

Gənclərin bu sevgisini görən Heyrət hər vəchlə onlara mane olmağa çalışsa da, sonradan onlardakı məhəbbətin qüdrətinə inanır və əsərin sonunda xeyirxah bir obrazı çevrilir.

İnsan daxilindəki həsəd, qibtə hissi hər bir vəchlə Eşqin könül dünyasına daxil olmağa çalışır. Ancaq Eşqin könül dünyasında Qeyrət adlı bir varlığın olduğu, Hüsnün daxilində isə İsmət adlı hissənin mövcudluğunu görürük. Bu varlıqlar hər an sevgililərin köməyinə yetişir, onlara yardımçı olur.

Qəlb diyarından kimyanı əldə etmək üçün yola çıxan Eşq ilk addımında qaranlıq quyuya düşür. Bu elə bir quyudur ki, dibi görünmür, içində qorxunc bir div qərar tutur, onun əli ilə Eşqin başına bəlalər gəldiyini görürük. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında nağıllarımızda, istərsə də təsəvvüf ədəbiyyatında quyu motivi maddi dünyadan ayrılmaq, uzaqlaşmaq anlayışı kəsb edir. Belə ki, Babil quyuları, Harut və Mərutun asıldığı quyu, Yusif peyğəmbərin düşdüyü quyu və digər bu kimi quyular haqqında ədəbiyyatımızda çoxsaylı nümunələr var. Şair ilk yolçuluğa başlayan Eşqi qaranlıq quyuya salmaqda məqsədi maddi aləmlə mənəvi dünya arasındakı zaman kəsində qəhrəmanın keçirdiyi psixoloji hal dəyişməsinə oxucuya çatdırmaq istəyidir. Əsərdə oxucu bu zaman anında aşiqin keçirdiyi halları, daxilində baş verən dəyişiklikləri, onun daxili dünyasında qarşılaşdığı problemləri və onları aşaraq sevgilisinə qovuşması yolunda apardığı mübarizələrin yer aldığını görür.

Məsnəvidə quyunun poetik obrazını yaradan şair onu oxucuya belə təqdim edir: Bu elə bir quyu idi ki, sanki içində ümitsizlik və matəm xəzinələrinin olduğu qoca bir şəhərdi! Necə bir yoxluq yolu, necə bir qaranlıqlar aləmi bu? Elə bir quyu ki, içi fəryad və fəğanla dolu! Ayrılıq gecəsindən nişan verən sonsuz bir qaranlıqlar dənizi.¹¹⁹

Yeraltı dünyada Eşqin qarşılaşdığı ilk surət divdir. Bəzi araşdırıcıların da yazdığı kimi burada div nəfsin obrazıdır. Bu haqda S.Şixiyeva yazır: “Nağıl və dastanlarımızda divin ağılsız kimi təsvir edilməsi şairin onu nadanlıq və cəhalətin rəmzi olaraq istifadəsinə şərait yaradır. Əsli, mahiyyəti ilə div olan cahil insanla müdriklik simvolu Xızır və “əhli tohid”dən olan kamıl insan qarşılaşdırılır. Divin cəhalətin rəmzinə çevrilməsində onun yeraltı qaranlıq dünyanın hakımı olması inamının təsiri də şəksizdir.”¹²⁰ Müəllif quyuya saldığı Eşqi ilk dəfə məhz nəfsinə qalib gəlmək, onu yenməsi kimi çətin bir sınaqla imtahana çəkir. Divə - nəfsinə qalib gələn qəhrəman quyudan çətinliklə, Sühanın köməyi ilə İsmi-Əzəm (Allahın ən böyük adlarından biri) yazılmış bir ipdən tutaraq qurtarır.

Kim ol rişəni tutarsa möhkəm,
Hifz eyləyər onu o İsmi-Əzəm,

119 Qâlib.Ş. Hüsn ü Aşk, (Haz:Muhammet Nur Doğan), İstanbul, 2003, Doğan, a.g.e., səh.260, 261

120 Şixiyeva.S. Nəsiminin düşüncə aləmində mifopoetik obrazların yeri. AMEA. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Elmi araşdırmalar.(elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi). Bakı- Nurlan 2000. Səh.18

Cinlər edəmər ona xəsarət,

Çıxdıqca bulur nicatü rahət. (269)

Bu beytlə bağlı Qurani-Kərimdə elə bir ayə keçməkdədir. “Hamınız bir yerdə Allahın ipindən möhkəm yapışın”¹²¹. Ədəbiyyatda isə ip, sac, tel, tük kimi təsəvvüf terminləri bağlılıq anlamı kəsb edir. Burada ip vəhdətlə kəsrət arasındakı əlaqəni göstərən vasitə kimi dəyərləri özündə əks etdirir. Bu məsnəvidə ip öz müstəqim mənasından uzaqlaşaraq irfani mənə kəsb edir. İp həm də cism ilə can (ruh) arasında əlaqə yaradan bir vasitədir. Bu motivlə bağlı tədqiqatçı alim S.Şıxıyeva Şəhriyarın bir qəzəlinin tədqiqi ilə bağlı yazır: “İp qırılmaz, can çıxmaz” məsəlində canı cismə bağlayan “ip”dən bəhs edilir. Mövlananın “Məsnəvi”sində də gecələr yuxu zamanı seyrə çıxan ruhun “ip”lə cismə bağlı olduğuna görə geriyyə – öz yerinə qayıda bilməsi motivi yer alır. Doğrudur, xatırladığımız atalar sözü Şəhriyarın fərdi yaradıcılığının məhsulu deyildir. Lakin onun şerinə yol tapan bu deyim irfani məzmunlu şifahi xalq ədəbiyyatı örnəyi kimi diqqəti cəlb edir. “Can” və “ip” ifadələrinin məcazlaşması və aralarında fikri bağlılıq qurulmasında irfani, yaxud xalq düşüncə tərzinin ilkinliyi ayrıca tədqiqat tələb edir”¹²². Şeyx Qalibin də sözügedən məsnəvisində ip bağlılıq məzmunu daşımaqdadır. Quyudan çıxan Eşqin böyük yolçuluğu başlayır. Qəlb diyarına yetişmək üçün quyudan çıxan Eşq yolunu azır. Onun qarşısına qaranlıq, soyuq və ümitsizliklərlə dolu olan bir yol çıxır. Bu yol onu uzun bir qış gecəsi ilə qarşılaşdırır. Bu qış gecəsində yağan qar - ağ və qaranın əksi insan daxilindəki ikili halı əks etdirir. Eşq - İnsan vəhdətlə kəsrət halındadır. İki hal arasında qalan Eşq nə edəcəyini bilmir. Bu haqda türk alimi M. Nur Doğan yazır: “Qaranlıq gecədə qar işıqla qaranlığın, yəni nur ilə zülmətin bir araya gəlib qaynaşması kimidir. Bu isə ruh ilə bədənin yaxınlaşmasını, yəni ruhun (göydən enərək) bədənə girməsini ağıla gətirməkdədir. Çünki ruh saflığı, uçuculuğu ilə ilahi aləmdən gəlmiş olması, dolayısı ilə işıq və nuru; bədən isə keçici dünyanı, göy üzünə nəzərən aşağıda bulunan torpağı xatırladığı üçün qaranlıq və zülməti təmsil etməkdədir”¹²³. Rənglərin bu simvolikası ilə bağlı başqa bir tədqiqatçı - M.C.Varışoğlu yazır: “Qaranlıq və bəyaz rəngin hakim olduğu qış gecəsi ümidin və ümitsizliyin başlanğıcı kimi dəyərləndirilə bilər”¹²⁴. Biz xeyirlə şərin, qaranlıqla işığın, ağla qaranın arasında gedən mübarizələrə nağıllarımızda və Avesta dastanında rast gəlmişik. Eşqin də qaranlıq qış gecəsində bəyaz qar ilə qarşılaşması onun “kəfən”¹²⁵ anlamını əsk etdirən ölüm halını yaşaması ilə bağlılığı özündə yaşadan bir hal kimi ortaya çıxır. Bu zaman anında əli hər yerdən üzülən Eşq Allaha yalvarmağa başlayır. Allahdan ona cürət, cəsarət gəlir, onun qüdrəti və yardımçı qüvvələrin köməyi ilə yolunu kəsən maneələrə qarşı vuruşmağa başlayır. O, div, qulyabanı və cadugərlə vuruşmalı olur. Bütün bunlara qalib gələn Eşqi artıq

121 Bünyadov Z və Məmmədəliyev V. Qurani-Kərim tərcüməsi. Bakı. Azərbaycanş. 1992. Səh.96.

122 Şıxıyeva.S. Şəhriyarın “Divani-türki”sində irfani düşüncənin ifadəsi: ənənəvilik və fərdilik. “Azərbaycan şərqşünaslığı”, №2 (6), 2011, s. 26-33.

123 Şeyh Q. (2002). Hüsn ü Aşk (çev. Muhammet Nur Doğan). Ötüken Yayınları, İstanbul., 2002. Səh.273.

124 Varışoğlu Mehmet. C.“Öl ve Ol” Fikri Çerçevesinde Hüsn ü Aşk Kahramanı Aşk’ın Kendisini Bulma ve Tanıma Süresi. Türkiye. Gaziantep Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi .1987.səh.28

125 Törenək. M. Akarken Hüznü Eyyam-ı Hazanın. Yedi İklim, 1995. Səh. 67,42.

biz həyat təcrübəsi qazanmış, daxilindəki bütün qüvvələrə qalib gələn eşq müca-dili kimi görürük. Deməli, qəhrəman artıq özü-özündən keçərək təlvin halındadır. Təsəvvüf ədəbiyyatında “təlvın haldan-hala, rəngdən-rəngə keçmə”¹²⁶ kimi xarakterizə olur. Eşqin yoluna çıxan əngəllərdən biri də atəş dənizidir, o, bu dənizi keçməklə özünü təsdiq halını sübut etməlidir. O ya bu atəşi keçməli, ya da bu atəşə düşüb bişməlidir, geriye yol yoxdur. Eşq bu atəş dənizini səhər yeli kimi bir göz qırpmında keçir. Atəşdən keçən Eşqin halı onun bişməsi halı kimi dəyərləndirilir. Şeyx Qalibin qəhrəmanının atəş dənizində bişməsi Mövlananın “xam idim, yandım, bişdim”, Yunus Əmrənin “çiy idim, bişdim” kəlamı ilə səsleşməkdədir. “Hüsn və Eşq” məsnəvisində Eşqin atəş dənizindən keçərək bişməsi haqqında Ayvazoğlu yazır: “Bişmək məcazi mənada olğunlaşmanı (kamilliyi - X.H) ifadə etməkdədir. Yanmaq isə daha yüksək bir mərhələdir. Alışmaq klassik şeirin məcaz sistemində və təsəvvüfi simvolizmdə eşqin sifətlərindən biridir. Mənəvi gəlişməsini qısaca “Xamdım, bişdim, yandım”, deyə özətləyən Mövlana “Məsnəvi”sinin doqquzuncu beytində neyin, yəni kamil insanın içinə atəşin, yəni eşqin düşdüyünü söyləyərək, “kimdə o atəş yoxsa, yox olsun!” - deyirdi. Əsasən içinə atəş düşən və olğunlaşan insanlar artıq şeytanın və cinlərin himayədarı olan atəşdən qorxmazlar. İbn Ərəbiyə görə, “ruhi-lətifü cismi-kəsif kimilər atəşdə yanıb inhilal etməz. Belə ki, övliyalarda atəşdə yanmamaq, suda batmamaq və havada teyran etmək kimi asari-ruhiyyə zahir olur”.¹²⁷

Eşqin Atəş dənizindən keçərək gəlib çatdığı yer Çin sahilləri olur. Ədəbiyyatda Çin-Maçin kimi ifadələr uzaqlıq mənasını ifadə edir. Eşq buranı sevgilisi ilə gəzdiyi gülzara bənzədir. O, burada Çin padşahının qızı Xoşruba ilə qarşılaşır.

Xoşruba sehrkardır, o, Hüsn şəklində Eşqin gözüne görünür. Xoşruba onu sərxoş edərək, qılıncını əlindən alır və özünü də həbs edir. Lakin Eşq onun Hüsn olmadığını bilir. Xoşrubanın bütün əməlləri haqqında Sühan qabaqcadan Eşqi xəbərdar etmişdi. Sühan həkim cildində gəlir və Eşqi Hüsnün sarayına aparır. Sühanın məhz həkim cildində görünməsində “dərd əhli, dərdə mübtəla olmaq” kimi ifadə və deyimlərdəki ilahi eşqin həsrətindən dərd əhlinə çevrilmiş aşiq obrazı nəzərdə tutulur. Dərd əhli olan aşiqin dərmana ehtiyacı var. Bu “söz-dərman” müstəqil mənəsindən çıxaraq, həkimin məlhəmini – “ruhi müalicəni” xatırladır. Qədim təbabət elmində əməli müalicə ilə yanaşı, ruhi müalicə olduqca geniş işlənmişdir.¹²⁸ Ən sonda Heyrət Eşqi Hüsnə yetirir və ortadan hicab pərdəsi götürülərək vəhdət halı yaranır. Bu zaman anında Eşqin Hüsn və Hüsnün Eşq olduğu ortaya çıxır. Deməli, Eşq və Hüsnün bir qəlbə olduğu, onların bir-birinə vurğunluğu və heç bir zaman ayrı yaşaya bilməməsi bir daha əyaniləşir. Bu məsnəvinin təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yeri var. Özündən sonra yazılan bütün irfanyönlü əsərlərə “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin təsiri böyükdür. Əsər ümümtürk ədəbiyyatının zənginliyini, onun tarixi köklərinin dərinliyini, türk əxlaqının üstünlüyünü, sevginin ülviliyini və onun ilahi məzmun daşmasını özündə yaşadan bir kodeks səciyyəsi daşıyır.

126 Kabaklı. A. Telvin. Türk edebiyatı. Sayı 183, İstanbul, 1989, səh.49.

127 Ayvazoğlu. B. Kuğunun Son Şarkısı. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999. səh.44

128 Hümmətova. X. Yunus Əmrənin “Olur” rədifli şeirində psixoloji hal dəyişməsi. Bakı.2012. səh.236